

JAN MARTIJN
ABRAHAMSE

Verlangen
naar het
heilige

*Herontdekken
wat we verloren
hebben*

VERLANGEN NAAR HET HEILIGE

*We leven in een fantasiewereld, een wereld van illusie.
De grote taak in het leven is om de realiteit te vinden.*

IRIS MURDOCH

INHOUD

Voorwoord	7
Inleiding	9
1 De ontbinding van het heilige	16
2 De uitvinding van het heilige	46
3 De moralisering van het heilige	70
4 De herwaardering van het heilige	101
5 De gewaarwording van het heilige	126
6 De herontdekking van het heilige	150
Register van namen	172

VOORWOORD

Dit essay is een uitwerking van de lectorale rede waarmee ik mijn rol als lector theologie aan de Christelijke Hogeschool Ede aanving, en tegelijkertijd het onderzoeksproject ‘Verlangen naar het heilige’ mocht introduceren. In september 2023 heb ik het stokje overgenomen van Sake Stoppels. Ik ben hem veel dank verschuldigd. Tijdens zijn lectoraatsperiode (2018-2023) gaf hij mij volop de ruimte om mee te doen en mee te denken. Herman Oevermans wil ik ook bedanken voor zijn rol bij Theologie Ede. De nieuwe energie die hij schenkt, en het onbevangen geloof dat hij brengt, hebben de opleiding en het lectoraat goedgegaan. Zijn inzet heeft er in belangrijke mate aan bijgedragen dat de Christelijke Hogeschool Ede een theologische werkplaats heeft waar we leren wat het is om ‘nieuwsgierig orthodox’ te zijn: waar we zoeken naar een omgang met de christelijke traditie die ons helpt te luisteren naar de cultuur waarin we leven, zodat we onze bronnen niet als een relikwie bestuderen maar als levende woorden die ons dagelijks leven bezielen en met betekenis en realiteitszin doordrenken.

Egbert Modderman wil ik bedanken. Natuurlijk voor zijn vriendelijke betrokkenheid bij het symposium waarmee dit nieuwe onderzoeksproject is begonnen. Maar ook voor de welwillendheid waarmee hij zijn schilderij *De aanraking* beschikbaar heeft gesteld om dit essay van schoonheid te voorzien. Verder bedank ik alle meelezers die al hebben meegedacht voordat er iets op papier stond, en zij die tijd hebben vrijgemaakt om mee te lezen toen er uiteindelijk wel iets op papier stond: Hans Burger, Robert Doornenbal, Kees van Ekris, Sabine van der Heijden, Herman Oevermans, Hanneke de Pater-Bakker, Hans Schaeffer, Hanneke Ouwkerk, Jan Marten Praamsma, Robert van Putten en Carin Slotboom-Meijers. Mijn dank gaat ook uit naar Peter Gorter, die vanuit KokBoekencentrum met zijn deskundigheid en betrokkenheid het proces naar publicatie heeft begeleid en ook inhoudelijk meedacht en zo dit essay een stap verder heeft gebracht.

Ten slotte wil ik mijn geliefde gezin danken. Dat is voor mij geen plichtpleging. De ironie is dat schrijven over het gemis van het heilige in een maakbare en versnellende samenleving samen kan gaan met de chaos van een vol en gejaagd leven. Het lijkt onontkoombaar dat degene die zich verdiept in het heilige, vroeg of laat zijn eigen schijnheiligheid onder ogen moet zien. Daarom wil ik mijn gezin bedanken dat mij helpt om op mijn studeerkamer te kunnen werken, uitdaagt om wat er in mijn hoofd omgaat te verbinden met het gewone leven en mij meeneemt naar buiten toe. Om te genieten van Gods schepping, om stil te staan bij de hagedis die we zien wegschieten, de specht die we in de verte horen tikken maar niet zien, het reetje dat ons met zijn gracieuze wandel doet verwonderen. Jullie leren mij om opmerkzaam te zijn voor alles wat groeit en bloeit als een verwijzing naar de grote Kunstenaar. Bovendien hebben jullie mij gestimuleerd om na onze verhuizing ook plek te bieden aan kippen. Wat een heerlijke schepseltjes om naar te kijken. De kippen, onopvallend in hun eenvoud, hebben mij geleerd hoe de zorgzame verbinding met andere schepselen bijdraagt aan levensvreugde. En wie had gedacht dat je samen zoveel vrolijkheid kan ontlenuen aan een ei dat gelegd is. Grace, Daan, Aron en Eva, ik ben bijzonder rijk gezegend om door jullie geliefd te worden.

INLEIDING

De aarde zit boordevol hemel en elke struik,
hoe gewoon ook, staat in lichterlaaie van God.
Maar enkel hij die het ziet doet zijn schoenen uit.
De rest zit er omheen en plukt bramen.¹

ELIZABETH BARRETT BROWNING, *AURORA LEIGH* (1856)

Dit gedicht van de Engelse dichteres Elizabeth Barrett Browning benoemt meerdere wijzen van kijken naar de wereld. We kunnen blijkbaar iets missen. Iets niet zien. Ergens aan voorbij leven. Waar de een gewoon een struik ziet, ziet de ander de aanwezigheid van God. Het bovenstaande gedicht is opgenomen in de bundel *Zoeken naar de dingen die boven zijn* dat eind vorig jaar verscheen.² Hierin denken verschillende academici en practici na over de vraag naar de betekenis van heil in onze seculiere cultuur. Specifiek de vraag naar de verbinding tussen de aardse werkelijkheid, de menselijke ervaring en Gods redding. Deze verbinding blijkt vandaag de dag voor veel mensen moeilijk, zo niet bijna onmogelijk. Dit geldt niet enkel voor hen die niet-religieus betrokken zijn, maar ook voor veel christenen. Met een groot woord wordt dit ‘transcendentieverlies’ genoemd: d.w.z. dat in onze gesecculariseerde cultuur de tastbare wereld waarin wij leven – de werkelijkheid die we kunnen waarnemen, meten en onderzoeken – niet langer vanzelfsprekend in verbinding staat met een niet-stoffelijke wereld van een hogere orde. Dit ervaren we bijvoorbeeld wanneer God afwezig lijkt in onze momenten van wanhoop en vragen, wanneer ons alledaagse leven niet langer ritme en zin vindt in de zondagse kerkdienst, of wanneer onze beleving van deze wereld niet langer zinvol

1 Elizabeth Barrett Browning, *Aurora Leigh* (Oxford: Oxford University Press, 1993), 246.

2 Sake Stoppels, Jan Marten Praamsma en Jan Martijn Abrahamse, red., *Zoeken naar de dingen die boven zijn: Heil in een seculiere tijd* (Utrecht: Kokboekencentrum, 2023).

wordt verlicht door de taal van het geloof. Ondanks de diversiteit aan stemmen in de genoemde bundel wordt duidelijk dat – wil het christelijke verhaal over Gods heil in deze tijd werkelijk ‘heilzaam’ zijn – ‘boven’ en ‘beneden’ in taal en praktijk bij elkaar gehouden moeten worden. Christelijk spreken over heil dient ergens te ‘landen’. Stefan Paas waarschuwt daarom in de epiloog voor immanentieverlies.³ Zonder dat heil concreet en ‘beleefbaar’ wordt in praktijken in deze tastbare wereld mist het evangelie vormen om thuis te zijn in de schepping. De logische vervolgvraag is dan: wáár gebeurt dat dan en op welke manier? Toen ik het boek nog eens doorbladerde viel me op dat hier wel degelijk een voorzichtig antwoord op wordt gegeven, zij het verspreid en nog weinig verbonden. Verschillende auteurs zoeken naar manieren om de verloren verbinding tussen het hogere en het alledaagse te herstellen, waarbij ze de aandacht vestigen op wat zij het ‘heilige’ noemen: theoloog Gijsbert van den Brink pleit voor de heiligheid van de schepping, boer Jan Huijgen bouwt een kapel op zijn land als een heilige plaats, podcastmaker Kees van Ekris die christelijke taal gebruikt om het heilige in de levens van seculiere tijdgenoten tevoorschijn te luisteren, dirigent Hanna Rijken reflecteert op de *sacred space* die geboden wordt in liturgische rituelen rond de viering van de Choral Evensong in de Utrechtse Domkerk, en ook onderwijspedagoog Jan Marten Praamsma benoemt de godsdienst-didactische rol van een ‘heilig moment’ als het aansteken van een kaars in een les levensbeschouwing.

Er zijn blijkbaar plaatsen waar en praktijken waarin – althans voor wie ogen heeft om te zien en oren om te horen – boven en beneden, transcendentie en immanentie, bij elkaar komen. Wie in de struik Gods tegenwoordigheid wil zien moet blijkbaar oplettend zijn en een houding ontwikkelen die ontvankelijk is. Maar hoe kunnen we zo kijken dat we ook zien en horen? Hoe kan er in onze alledaagse levens een glimp van worden opgevangen, zodanig dat het heilzaam is voor ons le-

3 Stefan Paas, ‘Missiologisch postscript. Praktijken als geleefde geboden’, in *Zoeken naar de dingen die boven zijn*, 271-286. Een uitgebreidere herbezinning op en herijking van een christelijke heilsleer biedt Paas in *Vrede op aarde: Heil en redding in deze tijd* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2023).

ven en leidt tot een heilzaam leven? Dat zijn de vragen die mij aanzetten tot dit essay. Het karakter is daarmee gegeven: het is verkennend en provisioneel. Ik beleef het als beschouwelijk strandjuttend: ik probeer ontvankelijk en hoopvol om mij heen te kijken en, al turende en speurende, dingen bij elkaar te verzamelen die van waarde zijn. Ik heb mijn best gedaan om verschillende lijnen samen te brengen en verbindingen te maken tussen diverse disciplines, maar er blijft ongetwijfeld veel liggen. Soms was dat een bewuste keuze, maar waarschijnlijk zijn er ook zaken onbewust over het hoofd gezien – daarvoor alvast mijn excuses. Maar mijn doel is niet geweest een uitputtende studie te schrijven, noch de pretentie te hebben om alle facetten van het heilige volledig recht te doen. Dat lukt mogelijk in geen één boek, en al helemaal niet één geschreven door slechts één auteur met alle contextuele beperkingen die daarmee samenhangen.

Hoewel het misschien nog wat vroeg lijkt, aangezien de verduidelijking van wat ik onder het heilige versta juist gaandeweg in dit essay wordt uitgediept, lijkt het me toch zinvol om nu al enige helderheid te verschaffen over hoe ik dit begrip hanteer. Filosofen zouden het heilige wellicht tot een *essentially contested concept* verklaren – een begrip waarop perspectieven zodanig verschillen dat elke poging tot eensgezindheid over het gebruik en interpretatie ervan onvermijdelijk faalt. Het woord ‘heilig’, zoals ook het Engelse ‘holy’, heeft zijn oorsprong in het Oudgermaans en verwijst vermoedelijk naar dingen die aan goden waren gewijd of een bijzondere religieuze betekenis droegen. De oorspronkelijke betekenis verwees naar heil: een toestand van compleetheid, welzijn en geluk.⁴ In de christelijke traditie wordt heilig gebruikt als vertaling van de Hebreeuwse term *qādōš* (Oude Testament) en het Griekse *hagios* (Nieuwe Testament). Dit heeft onvermijdelijk invloed gehad op hoe het woord ‘heilig’ in de westerse cultuur wordt begrepen en toegepast. Het is zelfs denkbaar dat de religieuze connotatie van het woord pas met de invloed van het christendom is gekomen. Onze taal is bovendien ook directer verrijkt door het christen-

4 Gustav Must, ‘English holy, German Heilig’, *Journal of English & Germanic Philology* 59, (1960): 184-189.

dom, waar het Latijn (*sanctus, sacer*) lange tijd de voertaal was, met woorden als sacraal en sanctificatie. Hoewel 'heilig' in de theologie gangbaar is en 'sacraal' vaker voorkomt in sociologie en religiewetenschappen, worden de termen in de praktijk vaak ook door elkaar gebruikt. Bovendien zijn de Romaanse talen, zoals Frans, Italiaans en Spaans, direct voortgekomen uit het Latijn, wat een onderscheid sowieso discutabel maakt. Ik beschouw het heilige en het sacrale daarom als uitwisselbare begrippen waarmee, meer fenomenologisch geformuleerd, een kwalitatief onderscheid wordt uitgedrukt in onze fysieke wereld die een zekere hiërarchie van verlangen oproept. Het heilige vormt de verbinding tussen een transcendente oerrealiteit en specifieke plaatsen, objecten, personen en ervaringen, waaraan het een overstijgende kwaliteit toekent. Wanneer deze kwaliteit wordt opgemerkt, kan zij zowel verwondering opwekken als dienen als bron van existentiële samenhang en morele oriëntatie. In die zin gebruik ik het begrip heilig op een manier die vergelijkbaar is met hoe anderen 'zingeving' hanteren; namelijk als een waardebegrip waarin cognitieve, affectieve en morele aspecten samenkomen.⁵ De reden dat ik toch kies voor 'heilig' in plaats van 'zingeving', is omdat het begrip een sterkere verbinding heeft met heilige praktijken in tijd en ruimte, en met rituelen, en daardoor dichter bij de christelijke traditie blijft.

Met dit essay wil ik ook voor iets opkomen. Ik wil een pleidooi houden voor het heilige als een onmisbare dimensie om als mens in deze wereld te leven. Hoewel ik mijn best doe om te schrijven met oog op onze brede Nederlandse samenleving, schrijf ik als christen. Mijn doel is om vanuit een christelijk

5 Bijvoorbeeld Wessel Stoker, *Is vragen naar zin vragen naar God? Een godsdienstwijsgerige studie over godsdienstige zingeving in haar verhouding tot seculiere zingeving* (Zoetermeer: Meinema, 1993), 15-20. Stoker beschrijft zingeving als een axiologische term (waardebegrip) met prescriptief karakter, en geeft een behulpzame definitie: 'Het gaat bij zin, zo blijkt uit het voorafgaande, om de betrokkenheid van iemand op iets buiten hem of haar, op een waarde of een persoon die als een zingevende instantie optreedt. Je wordt erdoor aangesproken als meer zinbepalend dan iets anders. Je ervaart het als iets dat jezelf te boven gaat. Zin blijkt een *relatie-term* te zijn. Er is van zin sprake wanneer wij met iets of iemand verbonden zijn buiten ons dat waarde heeft.'

perspectief een positieve bijdrage te leveren aan wat sommigen een existentiële crisis (*meaning crisis*) noemen, een tekort aan zingeving dat steeds sterker herkend wordt in de westerse, seculiere maatschappij. Aangejaagd door de onzekerheid en instabiliteit dringen zich fundamentele vragen op aan de laatmoderne mens en diens levensstijl zonder dat er nog een vertrouwd betekenisgevend kader aanwezig is om met deze vragen om te gaan: wie ben ik als mens, wat is de aarde, wat is het goede leven, hoe leven we samen als mensen en hoe gaan we om met deze planeet? Het zijn zingevingsvragen waar juist vanuit de christelijke theologie veel over te zeggen valt. In een cultuur waarin de christelijke traditie lange tijd een fundamentele rol speelde, is het niet verrassend dat deze traditie opnieuw relevant kan zijn. Misschien biedt deze traditionele bron ons vandaag de dag wel een waardevol perspectief. Daarmee wil ik niet zeggen dat andere perspectieven niet constructief of behulpzaam kunnen zijn, maar vooral dat ik daar te weinig expertise in heb. Daarbij zie ik het als mijn taak om vanuit mijn eigen geloofstraditie en ambacht als theoloog bij te dragen aan vraagstukken die de hele samenleving aangaan. Dat wil niet zeggen dat alles wat ik schrijf per definitie gemeengoed is onder christenen of tot de vanzelfsprekende praktijk van het christenzijn behoort. Sterker nog, het lijkt erop dat het westerse christendom, inclusief mijn eigen evangelisch-protestantse traditie, net zo goed deelt in de zingevingscrisis. Hoewel er een kader bestaat dat betekenis zou kunnen verschaffen, blijft het voor veel christenen een uitdaging om dit op een zinvolle wijze te integreren in hun concrete leven en in de maatschappelijke vraagstukken van vandaag. Om enigszins vooruit te lopen op de zaak: de morele benadering van het heilige heeft, met name onder protestantse christenen, een tekort gecreëerd dat nu, vooral in het licht van de ecologische crisis, steeds duidelijker wordt. Het heilige is namelijk niet slechts een morele kwalificatie, maar vooral een sacramentele kwalificatie van de schepping als geheel. Om bovenstaande fenomenologische duiding van het heilige vanuit christelijk perspectief te kleuren: onze wereld, met alles wat er groeit en bloeit, is voorwerp van Gods tegenwoordigheid en draagt daarom een 'heilig' karakter. Deze goddelijke aanwezigheid vindt haar hoogste uitdrukking in

de menswording, waarbij de Schepper in Jezus Christus de schepping binnentreedt om de wereld opnieuw bewoonbaar te maken. In Jezus herschept God de wereld, brengt Hij orde aan, zodat Schepper en schepping samen kunnen wonen. In het heilige kan een glimp opgevangen worden van de uiteindelijke verlossing van de schepping, die ons roept hierop te reageren. Het is een subtiele uitnodiging om mee te doen, om alvast vooruit te kijken naar een toekomst waarin Gods heil alles zal doordringen.⁶

Het essay is opgebouwd als een estafette van zes hoofdstukken, waarbij elk hoofdstuk poogt het stokje door te geven aan het volgende. Hoewel de volgorde willekeurig lijkt, zijn ze zodanig geordend dat er wordt voortgebouwd op het voorgaande. In het eerste hoofdstuk verken ik de spirituele crisis van onze tijd met bijzondere aandacht voor wat ik de ontbinding van het heilige noem. Hierin belicht ik aan de hand van het werk van diverse auteurs de gevolgen van een cultuur waarin het heilige niet langer een verbinding impliceert met een transcendente werkelijkheid waaraan samenhang en oriëntatie kunnen worden ontleend. In hoofdstuk 2 keer ik terug naar het begin van de twintigste eeuw, waar het heilige in het religiewetenschappelijk discours het centrale begrip wordt om de functie van religie te begrijpen en tegen welke achtergrond de invloedrijke bijdrage van Rudolf Otto en Mircea Eliade gelezen moeten worden. Dit hoofdstuk zal hun bijdragen evalueren vanuit een beknopt bijbels-theologisch perspectief. In hoofdstuk 3 richt ik mijn aandacht op de geschiedenis van mijn eigen evangelicaal-protestantse traditie, en geef ik een wellicht gedurfde schets van de versmalling van het begrip heiligheid tot een voornamelijk moreel geladen concept, dat onbedoeld tot gevolg heeft gehad dat de rol van de gehele schepping als een sprekende instantie van God op de achtergrond is geraakt. In hoofdstuk 4 kijk ik naar het hedendaagse publiek-theologische gesprek waarin het heilige terugkeert in relatie tot het gesprek over de rol van religie in een post-seculiere tijd. Door de inzichten en taal van Roger Scruton en Hartmut Rosa te in-

6 Hiermee vervolg ik mijn eerdere inzet 'Kan ik nog geloven in de Heiland? Jezus als Gods thuis op aarde', in *Zoeken naar de dingen die boven zijn*, 147-162.

tegeren, tracht ik te illustreren hoe het begrip van het heilige ons kan brengen tot een alternatieve manier van begrijpen en ervaren van de werkelijkheid. Hoofdstuk 5 richt zich op het onderzoek naar de emotie *awe* binnen de empirische psychologie, dat nieuw licht werpt op de affectieve betekenis van het heilige. Dit verduidelijkt hoe de ervaring van het heilige mensen kan veranderen en hen aanzet tot een andere levenswijze, een proces dat in de theologie bekend staat als levensheiliging. Het zesde hoofdstuk rondt dit essay af door op basis van de eerdere hoofdstukken een begin te maken met het uitwerken van concrete praktijken die kunnen helpen om het verlangen naar het heilige te voeden en te begeleiden. Deze praktijken zijn bedoeld om vanuit het christelijke verhaal te laten zien hoe het heilige heilzaam kan zijn voor het leven in onze tijd en daarin Gods tegenwoordigheid op te merken. Nog een laatste opmerking: voor de leesbaarheid heb ik citaten uit anderstalige bronnen zoveel mogelijk vertaald.

1

DE ONTBINDING VAN HET HEILIGE

Om te staan op het veld en niet steeds ernaast
heb ik een cliché van U gemaakt, een leeg
omhulsel van taal door necrofielen herhaald.
Achter het woord staat alleen een ander woord
en dat ad infinitum. Ik heb U getypeerd, genummerd
en gearhiveerd. De kast een stoffig woordengraf.
Dit is mijn extra tijd en ik jongleer met glazen seconden:
nieuwe talen, nieuwe rituelen en gebaren. Ontbonden
leef ik, opgeheven en ontbonden zonder U.
Vrijheid is een plakkerige afgod en een deken
die niet werkelijk bedekt. Ik mis U en dat is het.
Te worden aangeraakt. Te worden opgewekt.¹

MIEKE VAN ZONNEVELD

In *Het Parool* kwam ik een verhaal tegen over de luxe sportschool Saints & Stars, die de Amsterdamse Westerkerk afhuurt als locatie voor hun 'premium boutique gym'. Terwijl uptempo muziek door de boxen klinkt, zwoegen de leden zich in het zweet voor 129 euro per maand. Niet in een kille tl-verlichte kelder of een steriele spiegelzaal, maar in het liturgisch centrum van een klassieke kerk. Alsof de gekozen ruimte een sacrale dimensie verleent aan hun inspanning. De afgepaste groepslessen hebben smaakvolle titels als Holy Shred voor hen die calorieën willen verbranden, Holy Booty voor de groep die het achterwerk wil trainen, of Holy Build voor mensen die het volume van hun spieren wensen te vergroten.² De foto naast het arti-

1 Mieke van Zonneveld, *Leger* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2017).

2 Suzanne van Spijker, 'Zwetend voor het altaar: Westerkerk wordt pop-upgym', *Het Parool*, 22 augustus 2023, zie <https://www.parool.nl/>

kel doet eerlijk gezegd enigszins grotesk aan: te midden van de houten pilaarbanken en onder de koperen kroonluchters staan een aantal halterbanken waar een groepje sporters in modieuze sportkleding de handen in de lucht steken om een gewicht hoog te houden. Dit tegen de achtergrond van het interieur van de zeventiende-eeuwse Westerkerk, waar Rembrandt van Rijn begraven ligt, waar in 1966 om een zegen over het huwelijk van prinses Beatrix en prins Claus werd gebeden, en waar nog wekelijks een kerkelijke gemeenschap op zondag samenkomt. Een plaats die is gebouwd om mensen te helpen het goede, het ware en het schone te vinden in wat ons allen te boven gaat, is gereduceerd tot een decorstuk in de ‘ultimate workout experience,’ zoals de website van de sportschool belooft.³ Sterker nog, met deze formule wil deze next level gym ‘alle kerken van Amsterdam veroveren’, zo kondigt een woordvoerder aan.

Het voorbeeld van Saints & Stars laat volgens mij zien hoe het verlangen naar heiligheid, een wens naar een hogere kwaliteit van leven, in het gesecculariseerde bestaan gestalte krijgt.⁴ Heiligheid lijkt te worden gepresenteerd als het resultaat van een perfect getraind lichaam en een superieure levensstijl, zorgvuldig gepromoot door een prestigieus commercieel bedrijf dat je op een aantrekkelijke manier uitnodigt om deel uit te maken van hun exclusieve wereld. Hoewel meestal minder opzichtig en expliciet, komen in dit specifieke voorbeeld een aantal elementen samen die in dit essay als uitgangspunt dienen voor mijn reflectie op het heilige. Nu traditionele religies goeddeels hun rol in de marge van onze samenleving spelen, en het merendeel van de Nederlanders niet langer religieus betrokken is, lijkt het verlangen naar heiligheid onderdeel te zijn geworden van een individualistisch project van consumptieve zelfontplooiing en een instrumentele omgang met deze we-

amsterdam/zwetend-voor-het-altaar-westerkerk-wordt-pop-upgym-booc8564/.

3 <https://www.saints-stars.com/nl/>

4 Vgl. Gabriël van den Brink, ‘De heiliging van het leven: Over de vraag welke betekenis het vitale voor ons heeft’, in *De Lage Landen en het hogere: De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, red. Gabriël van den Brink (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012), 443-475.

reld. Voor zover er nog iets heilig is in onze tijd, is dit volledig terug te voeren op persoonlijke keuzes. ‘Dat wat secularisering wordt genoemd, is een proces van onvermijdelijke ontheiliging,’ schrijft Arnon Grunberg, want ‘waar alles profaan is, is ook niets meer profaan’ en ‘waar alles profaan is gaat de burger zelf bepalen wat heilig is.’⁵ Zo zijn de heiligen van onze tijd – de figuren naar wie we opkijken vanwege hun voorbeeldige levensstijl – de mensen die uitblinken in welvaart, vitaliteit en innovatie: de succesvolle ondernemers, sporters, mediapersoonlijkheden en techniekgoeroes. Heiligheid is zo behoren tot een bepaalde categorie mensen die zich onderscheiden van het gewone volk en zich door hun discipline, koopgedrag en prestatie optillen tot een hoger kwalitatief leven. Hoe dit in de praktijk uitwerkt blijkt uit een ingezonden stuk dat een paar maanden later in dezelfde krant verscheen, van iemand die zich tot de geprivilegieerde leden van de genoemde premium boutique gym mag rekenen. De briefschrijfster geeft toe ‘enige worsteling’ met de formule te ervaren:

Ik haat alles hier. Het luchtkasteel gebouwd op patriarchale ideeën over vrouwenlijven, inspelend op onzekerheid binnen de wankele zoektocht naar een identiteit. Saints & Stars geeft je die, al deel je die wel met de rest van de stad. Hoe een sportschool een statussymbool werd met gentrificatie als benzine; vrees geen nieuwe Coffeecompany in een voormalige volksbuurt, de teloorgang is pas compleet als het er naar pepermuntige handdoekjes ruikt. Ik haat mijn eigen soort, want ook ik trap er in. Ook ik applaudiseer aan het einde van de les, samen met de andere makke lammeren, 27,50 euro verdwijnt hele diepe zakken in. Wanneer ik na de les de ‘normalemensenwereld’ weer betreed, bots ik tegen een gezette vrouw met warrig kapsel op. Heel even voel ik me beter dan haar, heilig zelfs misschien. Tot ik me bedenk dat deze luxepoes 35 minuten terug moet trappen naar haar kijkdoos in Nieuw-West met uitzicht op de snelweg. Amen.⁶

5 Arnon Grunberg, ‘Uitgespuwde gebeden’, in *Een gesloten tuin – een verzegelde bron: Tien schrijvers over de betekenis van de Bijbel* (Amsterdam/ Antwerpen: Querido Facto, 2021), 50.

6 Miró Baatenburg de Jong, ‘Opinie: ‘Ik haat mijn eigen soort, want

De ironie van onze geseculariseerde werkheiligheid wordt hier pijnlijk scherp benoemd: de heiligheid die we ons via consumptie laten aanpraten, blijkt een schamele illusie, een façade die het leven niet werkelijk betekenisvol weet te veranderen, maar ondertussen ook heilloos blijkt voor de samenleving. Een manier om je boven een ander te verheffen. Het laat zien hoe de individualisering van het heilige zich vertaalt in, volgens Grunberg, ‘latente agressie’ naar de buitenwereld.⁷ Waar identiteit individualiseert verdwijnt sociale samenhang en neemt de sociale competitie toe, en daarmee ook de agressie naar en angst voor elkaar.⁸ Dit wordt treffend bezongen in de single “Niks is heilig” (2022) van zangeres Maan, waarin ze verwoordt hoe haar eigen gedachten de enige plek van veiligheid bieden in een wereld waarin elk moment vastgelegd kan worden, waardoor je altijd op je hoede moet zijn en geen fouten kunt maken.⁹

Intussen wordt met de heiliging van het individu ook de eeuwenoude Westerkerk, om met Bas Heijne te spreken, een ‘ego-decor’ en ‘illustratie bij het ik’.¹⁰ Saints & Stars is wat mij betreft illustratief voor een authenticiteitscultuur waarin de blik zodanig op het individuele zelf valt dat de fysieke buitenwereld slechts nog dient als achtergrond; als een bruikbaar instrument dat kan worden aangepast naar gelang wensen en behoeften. Het toont de laatmoderne ‘ontplaatsing’ (*sense of displacement*): de fysieke omgeving is niet langer een betekenisvolle bron waaraan ik als mens rekenschap heb af te leggen en die aanspraak op mijn leven en handelen kan maken. Plaatsen worden naar onze hand gezet en ze figureren in ons verhaal, als achtergrond bij een selfie of verfraaiing van onze ervaring. Zo kan de Westerkerk tot een sportschool worden of een feestloca-

ook ik trap in val van Saints & Stars”, *Het Parool*, 24 april 2024, zie <https://www.parool.nl/columns-opinie/opinie-ik-haat-mijn-eigen-soort-want-ook-ik-trap-in-val-van-saints-stars~b2919736/>

7 Grunberg, ‘Uitgespuwde gebeden’, 49.

8 Paul Verhaeghe, *Identiteit* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2012), 33-36.

9 Maan, ‘Niks is heilig’, *Niks is heilig* (2021). Voor een toelichting op dit nummer zie het interview <https://www.entertainmentbusiness.nl/persberichten/maan-openhartig-op-nieuwe-single-niks-is-heilig/>

10 Bas Heijne, ‘Alles dient alleen nog als illustratie bij het ik’, *NRC*, 31 december 2021.

tie. Het is niet langer een heilige plaats die van haar bezoekers een bepaalde eerbied en inachtneming vraagt. Het toenemende verlies van zulke betekenisvolle plekken, waar niet geld, status of een exclusieve groep de boventoon voert, draagt bij aan het feit dat individuen steeds moeilijker verenigd worden in gemeenschappelijke waarden. Door de invloed van globalisering en digitalisering is de achteloosheid tegenover de eigenheid van plaatsen nog verder toegenomen: niet alleen omdat alles overal beschikbaar wordt, maar ook omdat het niet meer uitmaakt of ik hier of daar ben. Online iets bestellen, apparaten op afstand bedienen via een app, flexplekken op ons werk of, zoals *digital nomads* doen, al rondreizend met je laptop geld verdienen vanaf Ibiza of in Chiang Mai. Gebouwen, plaatsen en onze totale leefruimte worden ingezet voor de verwezenlijking van individuele levensprojecten. In zijn boek *Rotterdam* (2022) laat journalist Arjen van Veelen zien wat er met een samenleving gebeurt wanneer de maakbare blik van optimalisatie en efficiëntie, die hij als een ‘heilig geloof in vooruitgang’ beschrijft, bepalend wordt voor hoe we met de fysieke ruimte van een stad omgaan: het wordt in toenemende mate een plek waar de geslaagde en succesvolle mensen een thuis kunnen vinden.¹¹

Nog een spade dieper gaat de Indiaas-Amerikaanse auteur Amitav Ghosh in zijn boek *The Nutmeg’s Curse* (2021), waarin hij deze benadering van plaats verbindt met de ecologische crisis. Hiervoor keert hij terug naar de Nederlandse koloniale geschiedenis en specifiek de roofterij op de Banda-eilanden onder leiding van Jan Pieterszoon Coen vanwege de handel in kostbare nootmuskaat.¹² In enkele maanden waren de Bandanezen, een florerende handelsgemeenschap, opgehouden te

11 Arjen van Veelen, *Rotterdam: Een ode aan de inefficiëntie* (Amsterdam: De Correspondent, 2022).

12 Amitav Ghosh, *The Nutmeg’s Curse: Parables for a Planet in Crisis* (Londen: John Murray, 2021), 5-47, 255-257. Het is in een Nederlandse vertaling verschenen als *De vloek van de nootmuskaat: Boodschap aan een planeet in crisis* (Amsterdam: Atlas Contact, 2023). In 2024 kreeg Amitav Ghosh de Erasmusprijs toegekend. Een behulpzame theologische bezinning op de samenhang tussen ‘ontplaatsing’ (*displacement*), kolonialisme en racisme biedt Willie James Jennings, *The Christian Imagination: Theology and the Origins of Race* (New Haven: Yale, 2010), 15-64.

bestaan als volk, schrijft Ghosh. Gewoon verwijderd (*displaced*) van de plaats waarmee de Bandanezen verbonden waren en waar hun wortels lagen. Deze brute handelswijze van de Nederlandse VOC typeert het verhaal van moderniteit, stelt hij vast, waarin plaatsen, de eigenaardigheden van landschappen, en hun beplanting worden gezien als slechts betekenisloze materie die geen stem hadden. Ghosh gebruikt hier het woord 'stom' (*mute*). De natuur buiten de mens is als een 'bruikbaar ding' dat desnoods met geweld kan worden ingenomen om te cultiveren voor productie.¹³ In deze moderne blik (*the modern gaze*), concludeert Ghosh, heeft nootmuskaat geen andere betekenis dan dienen als object van wetenschap en handel en de Banda-eilanden geen andere functie dan 'nootmuskaatfabriek'.¹⁴ Dat het heilige landschap voor de Bandanezen wel een eigen stem zou hebben waarmee hun eigen verhalen en herinneringen verbonden waren, werd door een calvinistisch protestant als Coen als bijgeloof of afgoderij beschouwd. Doordat de Nederlanders zo hun eigen betekenis oplegden aan dit eiland, veranderden ze alles, schrijft Ghosh, want 'de betekenis van iets veranderen, is alles veranderen'.¹⁵

Ghosh's analyse wijst op een levensstijl waarin het heilige niet langer functioneert als een realiteit die het individu overstijgt en verbindt met een wereld van betekenis die verder reikt dan het fysieke. De ontbinding van het heilige als een transcendente werkelijkheid betekent dat moderne mensen, die op basis van welvaart en veiligheid wellicht in de beste tijden leven, toch een diepgevoeld gevoel van verlorenheid en leegte kunnen ervaren. Het loslaten van de grotere (religieuze) verhalen heeft de mens weliswaar meer individuele vrijheid opgeleverd, maar ook de bronnen ontnomen die nodig zijn om deze vrijheid van betekenis en richting te voorzien. Het verlies van zulke verha-

13 Ghosh, *The Nutmeg's Curse*, 77, 189-190.

14 Ghosh, *The Nutmeg's Curse*, 34-36. Deze praktijk van 'terraforming', d.w.z. land toe-eigenen en van betekenis voorzien door het een andere naam te geven – vaak afgeleid van namen in het thuisland – was kenmerkend voor de koloniale tijd, die laat zien hoe de moderne Europeaan de rest van de wereld beschouwde als 'onbeschreven' en 'betekenisloos' (49-71).

15 Ghosh, *The Nutmeg's Curse*, 192.

len, gecombineerd met een consumentistische ethos, schrijft journalist David Brooks treffend, ‘manifesteert zichzelf als een soort van verlorenheid’.¹⁶ Het gevoel ‘los’ in de tijd te hangen zonder houvast en richting. Het verlies dat voortkomt uit dit ontbonden leven wordt in onze tijd steeds scherper ervaren, vooral in het licht van de crises die zich aandienen op sociaal, (geo)politiek en ecologisch terrein. In dit eerste hoofdstuk wil ik aan de hand van diverse hedendaagse cultuuranalyses en auteurs deze seculiere ontbinding van het heilige verder verkennen om onze ‘losgeraakte tijd’ beter te begrijpen.

De onttoverde wereld

Met het heilige als een transcendente realiteit die het individu overstijgt, betreden we gevoelig terrein, zeker in onze seculiere en pluriforme samenleving. Door plekken, objecten, personen, of ideeën ‘heilig’ te noemen, worden deze immers buitengewone kwaliteit of status toegedicht. Het heilige is niet zomaar uitwisselbaar en eist een zorgvuldige benadering en respect, waarbij een zekere sfeer van beschermwaardigheid meekomt. Deze beschermwaardigheid heeft consequenties die verder gaan dan ons individuele bestaan of dat van onze groep; het vraagt uiteindelijk iets van de samenleving in haar geheel. Wat voor de één heilig is, vraagt minimaal om respect van de ander. Zo hing afgelopen januari 2024 in Arnhem een spandoek in reactie op de Koran-verbranding door Pegida-voorman Edwin Wagenveld met daarop de tekst: ‘Mag wat voor een ander heilig is, ook voor jou een beetje heilig zijn?’ Heiligheid is nooit alleen een zaak van persoonlijk belang; het weerspiegelt een diepere, collectieve verantwoordelijkheid. Het neemt ruimte in en doet een beroep op degenen die zich niet noodzakelijk tot de gemeenschap rekenen waarin dit heilige wordt erkend.

Iemand die deze sociale implicaties van het heilige goed aanvoelt is de Indiase auteur en voorvechter van het secularisme Salman Rushdie. Als in 1988 zijn roman *Duivelsverzen* verschijnt wordt hij doelwit van diverse aanslagen, en de toenmalig Iraanse ayatollah Khomeini sprak zelfs een fatwa – een

¹⁶ David Brooks, *The Second Mountain: The Quest for a Moral Life* (New York: Allen Lane, 2019), 30.

(dood)vonnis volgens islamitisch recht – over hem uit. Zijn roman zou een ongepast beeld van de profeet Mohammed geven. Jarenlang moest Rushdie onderduiken en stond hij onder voortdurende bescherming van de Britse veiligheidsdiensten. Twee jaar later blikt hij in zijn essay *Is er dan niets meer heilig?* op de gebeurtenissen terug. Stellig beweert hij: ‘Niets is van zichzelf heilig.’¹⁷ Rushdie beziet de categorie van het heilige louter negatief, als iets bedreigends en beperkends. Het heilige verabsoluteert overtuigingen, dingen en mensen en maakt ze onaantastbaar doordat hun oorsprong buiten het bereik van menselijke invloed ligt: ‘Het heilige respecteren betekent: je erdoor laten verlammen,’ concludeert hij.¹⁸ Rushdie verwoordt daarmee iets van de seculiere tijdgeest van de jaren tachtig en negentig waarin ik opgroeide en waarin de onderdrukkende en destructieve kant van religie prominent voor het voetlicht werd gebracht. Niet onterecht overigens. Nog steeds is de religieuze praktijk niet gevrijwaard van militante motieven, ook niet onder christenen.¹⁹ Rushdie verkiest het alternatief van

17 Salman Rushdie, *Is er dan niets meer heilig? Over religie en literatuur* (Utrecht/Antwerpen: Veen, 1990), 54. Oorspronkelijk was dit essay bedoeld als een lezing ter gelegenheid van de Herbert Read Memorial Lecture in 1990. Rushdie kon echter zelf, omdat zijn veiligheid niet gegarandeerd kon worden, deze tekst niet voordragen en moest door Harold Pinter vervangen worden. Op 12 augustus 2022 werd Rushdie alsnog slachtoffer van een aanslag in New York, waarbij hij uiteindelijk het zicht aan één oog verloor en hij één hand niet meer volledig kan gebruiken.

18 Rushdie, *Is er dan niets meer heilig?*, 54. Een behulpzamer perspectief biedt Beatrice de Graaf in haar essay *Heilige strijd: Het verlangen naar veiligheid en het einde van het kwaad* (Utrecht: Boekencentrum, 2017), waarin zij, zonder het fenomeen van religieus terrorisme te bagatelliseren, betoogt dat het verkennen van de notie van het kwaad een waardevollere benadering vormt voor het begrijpen van religieus terrorisme, in plaats van louter het indammen van het heilige. Ook hier, zo observeert zij, ontnemt het moderne reductionisme, dat veelal leidend is in het veiligheidsdenken, ons de bronnen om naar kwaad te kijken vanuit een ‘groter verhaal’.

19 Bijvoorbeeld Sander Rietveld, *Nieuwe kruisvaarders: De heilige alliantie tussen orthodoxe christenen en radicaal-rechtse populistten* (Amsterdam: Prometheus, 2021). Rietveld schetst wat mij betreft een wat overtrokken polemisch beeld van conservatieve christenen in Nederland. Af

een nomadisch intellectueel leven dat zich niet laat vastleggen en voortdurend onderweg is. Toch heeft de bedreiging van zijn leven ook wat met zijn resolute afwijzing van heiligheid gedaan. Eens te meer is het voor Rushdie duidelijk geworden dat er iets op het spel staat: namelijk het vrijdenkende individu. Hij stelt de vraag of het kunstenaarschap, met de romanschrijver die zijn eigen wetten schept als archetype, niet als 'heilig' moet worden beschouwd.²⁰ Uiteindelijk wil Rushdie niet zover gaan om zijn schrijverschap heilig te verklaren – 'We moeten niet datgene worden waartegen we ons verzetten' – maar hij benadrukt wel dat de literatuur als 'bevoorrechte arena' van het vrije woord beschermwaardigheid en bijzonderheid toekomen, en zij als zodanig ook gerespecteerd moet worden.²¹ Of hij het nu als heilig aanduidt of niet, ook Rushdies seculiere leven kan niet zonder gestalten die een leven van hogere kwaliteit belichamen en die daarom ook van de bredere sociale gemeenschap een zekere eerbied vragen. Kennelijk is het ingewikkeld om een samenleving vorm te geven zonder elementen die een gevoel van onaantastbaarheid en eerbied meebrengen. Elementen waar religie ooit in voorzag.

Lange tijd is de gedachte bewust en onbewust leidend geweest dat religie uiteindelijk geheel uit onze samenleving zou verdwijnen naarmate onze samenleving zich verder zou ontwikkelen. De vooruitgang van wetenschap, technologie, en rationeel denken zouden religieus geloof en de bijbehorende religieuze tradities en instellingen onnodig maken. Deze secularisatiethese is gebaseerd op de sociologische veronderstelling dat een moderne samenleving, in tegenstelling tot een traditionele samenleving, net als een opgroeiend kind het 'magisch denken' achter zich laat en zelfstandig leert denken.²²

en toe rust zijn analyse sterk op de suggestie van verbanden ('guilty by association'). Dat wil niet zeggen dat de kern van zijn betoog, de aantrekkingskracht van radicaal-rechts gedachtegoed onder christenen, niet herkenbaar is en als een terechte zorg moet worden beschouwd.

20 Rushdie, *Is er dan niets meer heilig?*, 67-68, 71, 74.

21 Rushdie, *Is er dan niets meer heilig?*, 76, 79.

22 Zie voor een handzame inleiding op het secularisatiedebat binnen de sociologie Herman Paul, *Secularisatie: Een kleine geschiedenis van een groot verhaal* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017), 71-92;

Al decennia wordt de westerse cultuur gedomineerd door maakbaarheid en beheersbaarheid. We zijn daarbij iets fundamenteels kwijtgeraakt. Veel mensen voelen zich ontheemd en ervaren het verlies van iets essentieels. Jan Martijn Abrahamse pleit ervoor om weer oog te krijgen voor het heilige. Het heilige is niet vaag, maar diepgeworteld in verhalen en rituelen die al eeuwenlang mensen helpen zichzelf te begrijpen. In dit essay onderzoekt hij hoe de dimensie van het heilige ons kan helpen om opnieuw opmerkzaam te worden voor Gods tegenwoordigheid in deze wereld.

JAN MARTIJN ABRAHAMSE (1985) is lector theologie aan de Christelijke Hogeschool Ede. Hij publiceerde onder andere *Breekbaar Halleluja* (2018) en was redacteur van *Zoeken naar de dingen die boven zijn* (2023). Daarnaast is hij betrokken bij de podcast *De Leerlingen* (EO).

 KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 4221 0 • NUR 700

